

УДК 81'373[811.161.2 + 811.16](045)

ББК 81.411.1-03+81.41-03

УКРАЇНСЬКА ХАТА: СЛОВО, СИМВОЛ, КОНЦЕПТ (на слов'яно-балканському етнокультурному тлі)

ПАШКОВА Н. І.

Київський національний лінгвістичний університет

У статті досліджується походження, історія лексичного, символічного та концептуального значень слова *хата* на слов'яно-балканському етнокультурному тлі. На основі порівняльно-історичного аналізу доводиться, що *хата* є українським архетиповим культурним символом.

Ключові слова: етнічний архетиповий символ, слов'яно-балканське етнокультурне тло, слово *хата*.

The article deals with the study of the origin, history, lexical, symbolic and conceptual values of the Ukrainian word *khata* on Slavic and Balkan, ethnic and cultural backgrounds. Due to the comparative and historical analysis it is proved that *khata* is the Ukrainian archetype cultural symbol.

Keywords: ethnic archetype symbol, Slavic and Balkan, ethnic and cultural backgrounds, word *khata*.

Для сучасного порівняльно-історичного мовознавства актуальними проблемами залишаються, окрім інших, ті, що свого часу були пов'язані з вивченням етногенезу та плотогенезу різних народів загалом, їх прабатьківщиною та історичними мовнокультурними контактами упродовж різних епох (О. Мельничук, М. Фасмер). Українські компаративісти (Г. Яворська) зосередили увагу на дослідженні тих же питань, але які стосувалися контактів українського етносу з різними народами, зокрема архетипових елементів української картини світу, серед яких чільне місце посідають українські етносимволи на тлі реліктів традиційної матеріальної культури індоєвропейців. Одним із таких етносимволів є слово *хата*, походження якого та лексичне, символічне й концептуальне значення і донині становлять предмет наукових дискусій.

Мета статті – дослідити особливості походження, символізації та концептуалізації слова *хата* на слов'яно-балканському етнокультурному тлі.

Для досягнення поставленої мети послідовно вирішуються завдання:

– розкрити походження, історію лексичного та глибинного символічного значень слова *хата* на широкому слов'яно-балканському етнокультурному тлі;

– залучити до аналізу лексикографічні, історичні, фразеологічні та діалектологічні джерела.

На початку XVI ст. в українській мові поряд із назвою *домъ* спорадично починає з'являтися слово *хата*, перша відома фіксація якого, за картотекою Є. Тимченка, датується 1564 р., тобто, приблизно на 30 років раніше, ніж *будинок*. Слово у староукраїнських писемних пам'ятках уживається на позначення житлової будівлі безвідносно до величини, місця та соціального статусу господарів, практично дублюючи лексему *дом*: “*мужицких хатъ чотырнацат, а боярских тры спалы*” (1649 р.) [19, с. 406], частини житла, окремої кімнати: “*пойшли обѣдаты в свою друугую чрезъ сѣни хатоу*” (XVIII ст.), соціальної одиниці, родини, людей, що живуть в одній будівлі (*хуторъ*, при которомъ и людей хагъ десятокъ поселилося) (XVIII ст.) [1, с. 17]. Упродовж першої половини XVIII ст. слово *хата* засвідчується в узагальненому значенні “споруда”, “приміщення взагалі”: “*Здѣлалъ я образецъ якъ хати людскіе простіе строитъ*”; “*Хату зложил на дробину близъ мосту*”; “*В теплой хатѣ вивці*”. Історичні матеріали

свідчать про поступове звуження та конкретизацію семантики слова у XVIII ст. від позначення житлового дому взагалі до сільського житла. Отже, з появою у мові слів *хата* і *будинок* семантична сфера слова *дім* звузилась під впливом дії соціальних, історичних та етнокультурних чинників.

Синкретизм у структурній організації значень “споруда взагалі” і “частина інтер’єру, кімната” зумовлений тим, що у початковій стадії свого розвитку житло людини було однокамерним. З появою допоміжних приміщень житлова кімната залишає за собою назву всієї споруди – *хата* [23, с. 81–82]. Аналогічне явище спостерігається й у східнороманських мовах, де *casa* “дім” і “кімната”. Синкретизм у значенні слова *хата* в українській мові зберігся й за появи кількох різних за розміром та призначенням помешкань в інтер’єрі житлової споруди, проте інколи меншу кімнату називали словотвірним дериватом *хатина*, де суфікс виконував класифікаційну функцію зменшувальності.

Згідно з тлумаченням академічного “Словника української мови”, у сучасній українській мові слово *хата* характеризується прямими і переносними значеннями “сільський одноповерховий житловий будинок”, “домівка, господи”, “пристановище”. У наведеному у словниковій статті фразеологізмі *повертатися до хати* “повертатися до рідного краю, додому” реалізується розширене переносне значення “рідний дім, батьківщина”. Крім того, лексема фіксується у партитивних значеннях “внутрішнє житлове приміщення такого будинку, кімната”, “квартира”, що виступає у сталих словосполученнях: *велика хата* “кімната для прийому гостей, світлиця”; шляхом перенесення з ємності на вміст утворене значення “родина, люди, які живуть в одному такому приміщенні” [7, т. XI, с. 29–30]. У сучасному мовленні, переважно у слензі, словом *хата* може позначатися й міська квартира, подеколи з іронічним або вульгарним відтінком: “купив собі хату на восьмому поверсі”.

У гуцульських говірках на карпатоукраїнському ареалі слово *хата* продовжує вживатися як загальна назва житла [20, с. 47]. М. Онишкевич у “Словнику бойківських говірок” подає місцеве тлумачення слова *дім* через лексему *хата* як “мурована хата, вкрита черепицею” та наводить диференціацію значення основних архітектурних термінів з народних уст, де *дім* постає синонімом до *будинок* і вживається для тлумачення видового позначення *хата*: “дім – як під бляхою або під черепицею”, “дім як під черепом, а так – хата”, “дім мурований, під дахіюкою, бо інакше би сі називало хыжа або хага” [21, т. I, с. 221].

М. Фасмер супроводжує слово *хата* в етимологічному словнику російської мови ремарками *нид.* та *зах.*, що відповідає ареалу української мови, наводить паралелі з бр., п. мов (пор. п. *chata* “хата”, *chacina* “хатина”, *chacisko* “велика незугарна хата” [5, т. I, с. 106] , а також ч. та слв. *chata* – Н. П.) і тлумачить його як тип будівлі, відмінний від ярусної (*ізбу*) тим, що будується безпосередньо на землі. Автор словника вважає слово запозиченням з давньоуг. форми сучасного уг. *ház* “дім”, зіставляє його з ханти *χот* “дім, курінь”, фін. *kota*, що походять від авест. *kata-* “дім”, “яма”. Безпосереднє іранське запозичення М. Фасмер заперечує з огляду на наявність звука *х*, як і запозичення з нвн., нн. *kate* “хижа”, спорідненість із *кут* та зближення з поль. *chuta* “курінь”, що, можливо, є континуантом іє. **khōutā* [8, т. IV, с. 226].

Автори “Етимологічного словника української мови” не спростовують думку О. Трубачова про те що, укр. *хата*, р. і бр. *хата*, п., ч., слц., вл. *chata* є результатами розвитку запозиченого в давньоруські діалекти пізньоскіфсько-сарматського **xata* (< ір. *kata*), спорідненого з іран. *kad* “будинок”, ав. *kata-* “кімната, хижа, погріб”, на основі того, що приклади переходу *k* у *х* засвідчені в осетинській та інших східноіранських мовах. Визнається, що слово з української мови запозичене в російську, польську та ін. мови. Водночас немає підстав і для заперечення версії В. М. Ілліча-Світича про доіндоєвропейське ностратичне походження слова від дієслівної основи **kad-* “будувати, сплітати, ліпити” [4, т. VI, с. 161; 13, т. VIII, с. 21–22]. Отже, А. Кримський, В. Сєдов і О. М. Трубачов відстоювали думку про опосередковане іранське походження слова. Ф. Міклошич та Я. Чекановський вважали, що слово запозичене безпосередньо з іранських

мов. Проте Г. Успенський та Д. М. Бантиш-Каменський, до думки яких ми приєднуємося, переконані, що слово споріднене з нім. *Hütte* “курінь”, “хижа”, пор. англ. *Hut* “хата”, фр. *Hutte* “т. с.” [11, с. 129]. Додамо до цього переліку ще й хрв. *hut* “хата, халупа”. На думку німецьких етимологів, нім. *Hütte* та генетично споріднені слова у шведській та нідерландській мовах вважаються успадкованим зі свнім. *Hütte*, двнім. *Hutta*, що розвинулися від дієслівної іє. основи **(s)keu-* з семантикою “покривати, загортати, обгортати”. За такої версії *хата* має первісне значення “покрите, покриття, покрівля” [15, с. 297–298], пор. рос. *кров*. Французькі етимологи вважають, що фр. *Hutte* “хата”, відоме з середини XIV ст., є запозиченням з нім. *Hütte* або франкського *Hutta* [16, с. 377]. Порівняймо утворене за тією ж моделлю від дієслова зі значенням “крити, покривати” лат. *tectum*, що формально є пасивним дієприкметником dokonаного виду і дослівно має значення “покрите”, але з часом субстантивувалося, позначаючи такі семантично і конструктивно близькі речі, як “дах”, “приміщення”, “споруда”, “дім”, “житло”, “притулок”, “храм”, “печера”, “лігво”, “нора”, “в’язниця”, “гніздо”, “вулик” [7, с. 762]. Нім. *Haus* та англ. *house* “дім” теж виводяться з іє. основи **(s)keu-* [15, с. 273]. Континуантом цієї ж основи є також нім. *Haut* “шкіра”, що має ту ж саму внутрішню форму “покриття”, “оболонка” [там само, с. 273]. Недаремно дім називають третьою шкірою людини після другої шкіри – одягу. Лінгвістичним утіленням цього уявлення є повна генетична та семантична паралель нім. *Haut* до слов. *шкіра*, *скора*, що так само походить від іє. основи **(s)keu-* [4, т. III, с. 9]. Усі ці поняття об’єднує інтегральна сема “покриття”, “оболонка”. До цього ж етимологічного гнізда належить нім. *Hut*, англ. *Hat* “капелюх”, які конкретизувало свою семантику від “покриття” до “покриття голови” [15, с. 297].

Незважаючи на те що більшість визнаних етимологів вважає слово *хата* іранським запозиченням – прямим [13, т. VIII, с. 21–22] або за угорського посередництва [8, т. IV, с. 226], поділяємо позицію Г. Яворської у тому, що “іранська” етимологія не має достатньо переконливих мовних і речових доказів [14, с. 718]. Зокрема дослідниця пише: “Заслугує на увагу факт пізньої письмової фіксації слова в українській мові, а також його первісне оказіональне уживання в однакових зі словом *дом* клішованих контекстах, що має вигляд саме початкової фази входження слова в мовну систему” [там само]. Варто також звернути увагу й на те, що слово *хата* уперше засвідчується в пам’ятках української мови майже в той самий час, що й *будинок*. XVI ст. було періодом оформлення нової української мови, активних міжмовних контактів та засвоєння великої кількості запозичень з європейських мов за польського посередництва. Уважаємо, що слово *хата* належить саме до такої категорії слів, адже якби воно було запозичене зі східних мов, воно було б відоме раніше і наявне також і в російській мові, однак його ареал охоплює землі Речі Посполитої. У західнослов’янських мовах слово відоме, а в російській та південнослов’янських – відсутнє. А тому й походження його логічно шукати не на сході, а на заході.

Важливість ретельного вивчення й аргументації остаточної версії етимології слова *хата* в українській мові зумовлені чільним місцем цього основоположного етнічного архетипового символу у системі української ментальності, суміжного з концептами БАТЬКІВЩИНА, РОДИНА, ВОЛЯ, МАТИ, ЖИТТЯ.

Символічний етнокультурний код семантики лексеми *хата* виявляється у ході аналізу номінативних одиниць пареміологічного рівня, на основі яких виділяються концентричні кола етнокультурних змістів у народній ментальності:

1) **захищений простір** (захисна функція житла): *У чужій хаті і тріска побиває; Зимом і собака хату ставить* [25, с. 121–122];

2) **життєво необхідний індивідуальний простір** (вияв категорії *своє / чуже*): *У своїй хаті кожний пан; У своїй хаті своя воля; І собаці своєї хати хочеться; Чужа хата не гріє; Не дай, Боже, в чужій хаті жити; Чужа хата гірше ката; У чужій хаті і тріска б’є;*

У своїй хаті й стіни (кути) помагають; Вдома і солома їдома; Вдома і стіни гріють; Дома і стіни помагають; Хоч і рідного тата (брата), та не своя хата; Хоч курінь, аби свій [22, с. 29]; Пусту сусіда в хату та й сам з хати вбирайсь; Ліпша своя хата, ніж чужа палата [18, с. 204]; У кожнім селі треба мати хату [там само, с. 198]; Своя стріха – своя втіха [там само, с. 210]; Своя хата – своя доля; Ваша хата, ваша й правда; Не надійся на чужу хату, бо під тинном доведеться помирати [24, с. 64]. Паралеллю до українських виступають східнороманські фразеологізми, як-от: *A nu avea nici tu casă, nici tu masă* “не мати нічого” (досл. “не мати ні хати, ні стола”), *a-i fi cuiva casă și masă* “жити в достатку” (досл. “мати стіл і дім”) [17, с. 71]. Ось звідки російський байкар І. А. Крилов запозичив крилатий образ безтурботного життя бабки улітку: “Где под каждым ей кустом был готов и стол, и дом”. Натомість не своя, чужа хата виступає в народній уяві символом неволі: *дядькова хата* [6, т. IV, с. 388], *Іванова хата* “в’язниця” [21, т. II, с. 337–338], пор. схром. *каса дракулуй* (досл. *чортів дім*) “корчма” або “тюрма” [10, с. 80];

3) **інтелектуальний простір, простір здорового глузду, зв’язок житла і внутрішнього простору людини аж до їхнього метонімічного ототожнення:** *Не всі у вашій хаті*. Паремія з контекстом, де хата є мірилом здорового глузду, також зустрічаються у східнороманському фольклорі: *Așa (acum) mai vii de acasă* “це ще може бути” (досл. “це ще виходить із хати”) [17, с. 4, 99]; *A întra cu ușa'n casa* “називати речі своїми іменами” (досл. “заходити до хати через двері”) [там само, с. 196];

4) **простір виявлення (підсилення) індивідуальності аж до метонімічного ототожнення господаря зі своєю хатою** (моя хата – це я): *І я – не я, і хата не моя* [24, с. 63]; *Моя хата скраю* (тобто “я до цього не маю відношення”, проте існує й прямо протилежне значення цього виразу з продовженням: *Моя хата скраю – перша ворога стрічає*); *Що хатка, то гадка; Чия хата, того й правда; Латка на латці, а радість у хатці* [18, с. 204]. За традицією від Ціцеронівського *pro doto tea* “на свій захист” (досл. “на захист свого дому, родини”) домівка асоціюється з її власником. Запрошуючи до хати, ми говоримо: “приходь до мене, я у себе”;

5) **людина** (персоніфікація): *чужа хата – не своя, як свекруха лихая; хата без итанів* “хата без сіней” [2, т. IV, с. 388]; пор. також гр. *σπίτι μου, σπιτάκι μου και σπιτοκαλύβάκι μου* “мій dome, мій домику, моя хатинонько” (грецький еквівалент англ. *Home, sweet home* – освідчення у коханні власному домові); *αν δεν παίνεδες το σπίτι σου θα πέσει να σε πλακώσει* “як не хвалитимеш свій дім, він завалиться і тебе задавить”. Персоніфіковані значення української хати наводить Г. Яворська у контекстуальних сполученнях *хата причепурилася, притулилася, похилилася* тощо, зазначивши, що будівля, як і людина, є вразливою [14, с. 721–722]. Як тут не згадати й Шевченкові рядки з поеми “Сон”: “*Хатки біленькі виглядають, мов діти в білих сорочках у піжмурки в яру гуляють*” [6, с. 30];

6) **необхідний простір для створення родини:** *Нащо тобі жінку брати, як нема своєї хати; Збудуй хату з лободи, а в чужую не веди; Збудуй хату з маковини та й для любої дівчини* [24, с. 63];

7) **родина** (іє. метонімічне перенесення з ємності на вміст, свого роду персоніфікація): *Де хатка, там і паніматка*. Польський вираз *czym chata bogata, tym i rada* [5, с. 108] є абсолютним еквівалентом українських *чим хата багата, тим і рада; що хата має, тим і приймає*, які вказують на олюднення, одухотворення хати, перенесення на її назву значення її мешканців, вмісту на місткість. Перенесення значення з житла на родину, і навпаки, що мало місце ще в іє. спільності, і нині ілюструється багатьма фразеологічними прикладами з генетично далеких мов: схром. *a strica casa cuiva* “розбити чийось сім’ю” (досл. “хату”); *casă grea* “велика обтяжлива родина” (досл. “важка хата”); *a fi la casa lui* “бути одруженим” (досл. “бути у його хаті”), *a ține casă cu cineva* “бути одруженим, заміжною” (досл. “вести з кимось дім”) [17, с. 71]. Звідси і рум. *a se căsători* “одружитися” (букв. “одомашнитися”), *căsătorit*

“одружений” (букв. “одомашнений”); *Talpa casei* “господар дому” (досл. “підшовва (основа, фундамент, підвалини) хати”); *a fi stîlpul casei* “бути господарем дому” (досл. “стовпом, опорою хати”), гр. *κολόνα του σπιτιού* “господар дому” (досл. “стовп дому”), пор. укр. *хата удовиці* “дім, де все валиться, бо немає опори хати – чоловіка в родині, господаря в хаті” [там само, с. 184]. Інтернаціоналізмом є *Εἶναι φίλος του σπιτιού* *Бути другом дому (тобто всіх його мешканців)*. Сучасне вітання *Χαιρετισμούς στο σπίτι! Привіт дому* (тобто мешканцям) містить те саме перенесення, що й в одному з найдавніших із відомих – біблійному привітанні *Мир дому цьому!*;

8) **хата – не засіб існування:** *Хата хлібом не нагодує; На ката й хата, як топить нічим; Нужда з хати вижсене; Нестатки гонять з хатки; Само нічого до хати не прийде, крім біди* [24, с. 64]; *Добре лежать на печі, як є в хаті калачі* [22, с. 30];

9) **простір для господарювання, який характеризує господаря:** *У сусіда хата біла; У хаті, як у дзеркалі; Де хата не метена, там дівка не плетена; Коло хати і гадина згодиться* [18, с. 203]; *Під дурного хату “куди не треба”* [26, т. II, с. 631]; пор. уг. *A családban az asszony vezetі a házat* “у сім’ї жінка керує хатою”; *A gazda nagy házat visz, sok emberről kell gondoskodnia* “газда мусить піклуватися про багатьох людей (досл. про велику хату)”; гр. *πρῆνυ κυβερνά το σπίτι του, κυβερνά και τη ζωή του* досл. “хто керує своїм домом, той керує й своїм життям”;

10) **сакральний простір, святиня, храм:** *І хата кути має “тс., що і сонце має плями”; Дух свят при нашій хаті!; Де будь, там будь, а свою хату не гудь; Хата що покришка “сказане повинно лишитися у хаті”; Не при хаті згадувати; Хоч святих винось із хати “нестерпно”* [там само, с. 921]; *Наплювати в хату* (тс., що й у душу) “ображати кого-небудь, торкаючись найдорожчого, заповітного” [там само, с. 649]; *Бував по дворах, бо до хати не пускали; Не носи сміття під чужу хату* [24, с. 65]; *Не виносити сміття з хати*; пор. схром. *a ni scoate ginoaiе din casă* “тс.” [17, с. 40]; гр. *τά ἐν οἴκῳ μὴ ἐν δήμῳ* [9, с. 575]; схром. *a aduce pe dracul cu lăutări în casă* “накликати на себе біду” (досл. “привести в хату чорта з музиками”) [17, с. 50]. За румунським повір’ям, не можна лишати малу дитину саму в хаті, бо в неї може ввійти нечистий [10, с. 124]. Хата для українця – священне місце, де в жодному разі не можна вживати лайливі слова, згадувати нечисту силу. Фразеологізм *біла хата* є ментакультурним символом України, який ґрунтується на особливій традиції українського народного побуту – кілька разів на рік мазати хати розведеною крейдою (білий колір для українців мав символічне значення – колір чистоти, недоторканості, святості). Звідси й поетичний епітет *білохата Україна*;

11) **рідний простір, батьківщина, власна держава:** *Повертатися до хати “додому, у рідний край”* [26, т. II, с. 921]; *Дорогая тая хатка, де родила мене матка*. Цим розширеним значенням традиційно послуговуються поети у своїй образній палітрі. У поемі “Єретик” Т. Г. Шевченко образно змальовує слов’янство як єдину сім’ю у спільній хаті: *“Отак німота запалила Велику хату. І сім’ю, сім’ю слов’ян роз’єднала”* [6, с. 31]. Варто згадати й крилате Шевченкове *“В своїй хаті своя й правда, І сила, і воля!”* у поемі “І мертвим і живим”, де нагадується, що власна держава в українців була і повинна бути завжди. Шевченків образ підхоплює І. Я. Франко у поезії 1880 р. словами *“Не пора, не пора, не пора В рідну хату вносити роздор!”* та потужно розвиває його у пролозі поеми “Мойсей” 1905 р.:

*“Та прийде час, і ти огнистим видом
Засяєш у народів вольних колі,
Труснеш Кавказ, вперечешия Бескидом,
Покотиш Чорним морем гомін волі
І глянеш, як хазяїн домовитий,
По своїй хаті і по своїм полі”.*

Отже своя хата для українця – це і своя воля, і своя держава;

12) **останній простір, останній притулок, вічна хата, домовина:** *Знайти свою хату; Віднести до нової хати; Заробити хату з чотирьох дощок Тут тобі й хата!* “тут тобі й смерть, кінець” [2, т. IV, с. 388]. *Грїб – тісна хата, але вічна* [6, с. 30]. Усталену народну метафору використав Т.Г.Шевченко у поемі “Гайдамаки”: “Гонта мов не чує, Синам хату серед степу Глибоку будує. Та й збудував. Бере синів, Кладе в темну хату” [там само]. Могила в уявленні українців трактується як вічний дім, пор. лат. *domus aeterna* “тс.”. Подібна асоціація спостерігається й у балканських віруваннях, приміром, румунський народний сонник тлумачить, що як наснитися нова хата – будеш копати могилу [10, с. 129];

13) **одиниця виміру простору** (метонімічне перенесення з ємності, місткості на зміст): *Повна хата* “велика кількість”: *наговорити, набалакати, нагомоніти повну хату; не могли хату перейти* “бути слабким”; *на всю хату* “дуже голосно” [26, т. II, с. 921]; пор. рум. *a avea o casa le sorii* “мати багато (досл. “повну хату”) дітей”;

14) **початкова точка відліку простору:** *від рідного порогу* “від початку життя” (тут ще реалізується партитивний фрейм *ціле / частина*); *аж хата трясеться* “дуже сильно”, *хоч з хати тікай* “нестерпно” [там само], пор. рум. *a se înverti casa cu cineva* “паморочиться голова” (досл. “крутиться хата”) [17, с. 71], уг. *Nehogy szó érje a ház elejét* “щоб не наговорити зайвого” (досл. “щоб початок слова не сягнув початку хати”).

З наведених прикладів видно, що значення фразеологізмів не завжди можна класифікувати однозначно, оскільки зміст більшості з них перехрещується, переливається з однієї категорії в іншу. За кількісним співвідношенням утілення різних смислів у концептуалізації хати можна судити про її місце та значення в концептуально-національній картині світу. Як видно, з великою перевагою в українській ідеї хати лідирує втілення прагнення до свого власного житла. І це не є виявом славнозвісного українського індивідуалізму, що споріднює нас із кельтами. Як зазначає Г. Яворська, слідом за Е. Бенвеністом, сема ‘свій простір’ є головною ознакою індоєвропейської ідеї дому [14, с. 726]. Житло, житлове середовище людини у всіх історико-культурних періодах розвитку людства відігравали роль психологічної ніші, що дозволяє домогтися максимального відокремлення та індивідуалізації, пор. лат. *Domus propria – domus optima* (*Свій дім найкращий*). Важливе місце у нашій свідомості має уявлення про власне житло, яке асоціюється з відчуттям своєї правди, сили і волі у своїй хаті – родині, батьківщині, державі. Хата для українця – не просто місце проживання, житло, а центр його Всесвіту, початок і кінець життєвого простору, його *alter ego*.

Найтісніше український концепт ХАТА пов’язаний із просторовими асоціаціями концептів РОДИНА, БАТЬКІВЩИНА, ЖИТТЯ, ОСОБИСТІТЬ. Звідси його архетиповість. Українська нація споконвіку є селянською, землеробською. В українських селах здавна стояли хати, а не доми. Безпритульного називали *безхатком*, *безхатченком*. Недаремно і перший український літературно-художній альманах, виданий у Санкт-Петербурзі 1860 р. за ред. П. Куліша, мав символічну назву “Хата”, що містила єдину ідею рідної домівки. Продовжував його завдання літературно-художній, критичний та публіцистичний журнал “Українська хата”, що виходив 1909-14 р. у Києві. За традицією українці у своїх формулах ввічливості продовжують говорити “Вітаємо у нашій хаті”, “Добрий вечір вашій хаті”, незважаючи на те, що часто ці слова вимовляються у міських квартирах у багатоповерхових будинках.

На основі здійсненого аналізу фразеологізмів виявлено 14 етносимволічних значень, які формують концептуальні ознаки українського концепту ХАТА і лише 4 – концепту ДІМ. У “Фразеологічному словнику української мови” зі словами *дім* та *будинок* засвідчено по одній паремії, у той час як зі словом *хата* їх 21 [26]. Російському прикметнику *домашний* відповідають два українські – *домашній* та *хатний*, контекстуально чітко диференційованих семантичною сполучуваністю. До прикладу, можна сказати тільки *хатнє начиння*, *хатній одяг*, *хатний привид*, *хатня господиня*, *робітниця*, *прислуга*, *хатні справи* тощо [7, т. XI, с. 31].

Лексема *дім* містить загальні, універсальні значення, а *хата* наповнена специфічними етнокультурними конотаціями. Хата була і є одним з базових етносимволів українського народу. Все це є аргументами на користь того, що ядром концепту ЖИТЛО в українській картині світу є не лише ДІМ, а й ХАТА. Таким чином, український концепт ЖИТЛО можна вважати двоядерним. Слово *дім* вербалізує нейтральний узагальнений центр концепту, а *хата* водночас позначає і сільське житло, і культурний етносимвол. Уточнимо, що йдеться про традиційний фольклорний етносимвол, сучасні студенти уже не вважають концепт двоядерним. Для них ядром є ДІМ, а ХАТА відходить на народно-пісенну етнокультурну периферію.

Відзначимо, що модель концепту ЖИТЛО є двоядерною не лише в українській картині світу. І. С. Шевченко та І. В. Давиденко переконливо довели, що такою є й англійська модель HOUSE / HOME, де перше ядро позначає зовнішню оболонку, а друге – її вміст [12, с. 165–169]. Як видно з викладеного, два ядра українського концепту здиференційовані за іншими ознаками – “житло взагалі” та “сільське житло”, у чому виявляється історична специфічність української ментальності.

На основі викладеного у висновку зазначимо, що лексема *хата* в українській мові має унікальну історію, походження, етнокультурний зміст і тому назавжди залишається архетиповим символом нації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гринько О. Р. Будівельна лексика (назви житлових споруд) / О. Р. Гринько // Українська історична та діалектна лексика. – К. : Наукова думка, 1985. – С. 13–25.
2. Грінченко Б. Д. Словарь української мови : в 4 т. / Борис Дмитрович Грінченко. – К. : АН УРСР, 1958. – Т. 1 : А–Ж. – XLII + 494 с.; 1958. – Т. 2 : З–Н. – 573 с.; 1959. – Т. 3 : О–П. – 506 с.; Т. 4 : Р–Я. – 563 с.
3. Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь / Иосиф Хананович Дворецкий. – изд 3-е, испр. – М. : Русский язык, 1986. – 845 с.
4. Етимологічний словник української мови : у 7 т. [уклад. О. С. Мельничук та ін.]. – К. : Вид-во “Наукова думка”, 1985. – Т. 2 : Д–Копці. – 573 с.
5. Польсько-український словник. у 2 т. / [ред. кол. : А. І. Генсьорський, Л. Л. Гумецька (гол. ред.), І. М. Керницький, М. Й. Онишкевич, М. І. Рудницький] // Академія Наук УРСР. Інститут суспільних наук. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – 696 с.
6. Росовецький С. К. Символіка слова *хата* в поетичних контекстах Т. Г. Шевченка / С. К. Росовецький, Ю. Б. Дядищева // Українське мовознавство. – 1993. – № 20. – С. 28–33.
7. Словник української мови : в 11 т. / [ред. кол.: І. К. Білодід (гол. ред.) та ін.]. – К. : Вид-во “Наукова думка”, 1970. – Т. 1 : А–В. – 801 с.; 1971. – Т. 2 : Г–Ж. – 550 с.; 1972. – Т. 3 : З. – 744 с.; 1973. – Т. 4 : І–М. – 840 с.; 1974. – Т. 5 : Н–О. – 840 с.; 1975. – Т. 6 : П–ПОЇТИ. – 832 с.; 1976. – Т. 7 : ПОЇХАТИ–ПРИРОБЛЯТИ. – 723 с.; 1977. – Т. 8 : ПРИРОДА–РЯХТЛИВИЙ. – 929 с.; 1978. – Т. 9 : С. – 918 с.; 1979. – Т. 10 : Т–Ф. – 659 с.; 1980. – Т. 11 : Х–Ь. – 700 с.
8. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / Макс Фасмер ; [пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева]. – 2-е изд., стереотип. – М. : Прогресс, 1986. – Т. 1. – 573 с.; Т. 2. – 671 с.; Т. 3 – 831 с.; Т. 4. – 863 с.
9. Хориков И. П. Новогреческо-русский словарь / И. П. Хориков ; [под ред. П. Пердикиса, Т. Пападопулоса]. – М. : Культура и традиции, 1993. – 856 с.
10. Цивьян Т. В. Лингвистические основы балканской модели мира : [монография] / Татьяна Владимировна Цивьян ; [отв. ред. В. Н. Топоров]. – М. : Наука, 1990. – 207 с.
11. Шанский Н. М. Краткий этимологический словарь русского языка. Пособие для учителя / Николай Максимович Шанский ; [под ред. чл.-кор. АН СССР С. Г. Бархударова]. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Просвещени, 1971. – 542 с.

12. Шевченко І. С. Дублетний концепт ДІМ – HOUSE / HOME в англійській мовній картині світу / І. С. Шевченко, І. В. Давиденко // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія Філологічні науки : Мовознавство. – Волинь, 2012. – № 23. – С. 165–169.
13. Этимологический словарь славянских языков : Праoslavянский лексический фонд / [под ред. О. Н. Трубачева]. – М. : Изд-во “Наука”, 1974. – Вып. 1–33. – 2012 с.
14. Яворская Г. М. О концепте дом в украинском языке / Г. М. Яворская // Сокровенные смыслы : Слово. Текст. Культура : сб. статей [в честь Н. Д. Арутюновой]. М. : Изд-во “Языки славянской культуры”, 2004. – С. 716–728.
15. Das Herkunftsworterbuch der deutschen Sprache. – Mannheim – Leipzig – Wien – Zurich : Dudenverlag, 1997. – Band 7. – 840 S.
16. Dauzat A. Nouveau dictionnaire etymologique et historique / A. Dauzat, J. Dubois, H. Mitterand. – Paris : Larousse, 1981. – 805 p.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

17. Дикционар фразеоложик молдовенеск-рус / [алк. де В. П. Соловьев, В. А. Соловьева]. – Кишинэу : Лумина, 1976. – 237 п.
18. Золота вежа. Українські народні казки, легенди, притчі, перекази, загадки та приповідки / [упор. С. Г. Пушик]. – Ужгород : Карпати, 1983. – 224 с.
19. Історія української мови. Лексика і фразеологія / [відп. ред. В. М. Русанівський]. – К. : Вид-во “Наукова думка”, 1983. – 743 с.
20. Онышкевич М. М. Специфика картографирования лексики, обозначающей названия жилищ, сельскохозяйственных орудий и под. в ОКДА / М. М. Онышкевич // Справочно-информационные материалы по ОКДА. – М. : Наука, 1979. – С. 47–57.
21. Онышкевич М. Й. Словник бойківських говірок / Михайло Йосипович Онышкевич – К. : Вид-во “Наукова думка”, 1984. – Ч. 1–2. – Ч. 1 : А–Н. – 495 с.; Ч. 2 : О–Я. – 517 с.
22. Онкович Г. В. *Хата* : слово-тема і культурознак. Мовні стилі : навчальний посібник [для читання і розвитку мовлення] / Ганна Володимирівна Онкович. – К. : Вид-во ІВО АПН України, 2010. – 72 с.
23. Присяжнюк В. З. *Будинок, дім, хата* / В. З. Присяжнюк // Культура слова. – 1986. – Вип. 31. – С. 80–82.
24. Скарби народної мудрості : Закарпатські українські прислів'я та приказки. – Ужгород : Закарпатське обласне видавництво, 1959. – 158 с.
25. Українські прислів'я та приказки. Народна творчість / [упоряд. С. Мишанич, М. Пазяк]. – К. : Дніпро, 1984. – 390 с.
26. Фразеологічний словник української мови : у 2 т. / [уклад. В. М. Білоноженко та ін.]. – К. : Вид-во “Наукова думка”, 1993. – 984 с.

Дата надходження до редакції 29.05.2014